

HomePage: <https://jquran.um.ac.ir/>

Vol. 54, No. 1: Issue 108, Spring & summer 2022, p.33-52

Online ISSN: 2538-4198

Print ISSN: 2008-9120

Receive Date: 31-05-2021

Revise Date: 31-10-2021

Accept Date: 09-12-2021

DOI: [10.22067/jquran.2021.72262.1172](https://doi.org/10.22067/jquran.2021.72262.1172)

Article type: Original

Exegetical Studies in Contemporary Iran; the Flows and Approaches

Forough Parsa, Associate professor, Institute for Humanities and Cultural Studies

Email: f.parsa@ihcs.ac.ir

Abstract

Exegetical studies have expanded greatly over four decades after the foundation of the Islamic Republic. By analyzing the historical and social conditions of this period and existing discourses, this paper aims to deal with the flowology of interpretive studies. So, in Iran's cultural context, two exegetical flows were identified, each of which includes different groups. The first is based on "the sameness of the religion and politics" discourse. This flow believes in this discourse's components, namely "the necessity of the clergies' involvement in the politics", "guardianship of *Wilāyat-e faqih* (the Islamic jurist)", and "comprehensiveness of the Quranic rules" and interprets the Quran according to them. The second is a flow that has interpreted the Quran without any consideration or bias toward the mentioned discourse and its components. The theoretical framework of this study is "the reception theory" which emphasizes the role of the interpreter and his historical and social situation in the text interpretation. The results show that in the first exegetical flow that is the advocate of "the sameness of the religion and politics" discourse, different interpretations have been written with philosophical, rational, social, and preaching approaches. Also, the impartial interpretive flow has consisted of different ranges of interpreters with traditional, modern-traditional, the Quran sufficiency, scientific, ethical, educational, and hermeneutic attitudes.

Keywords: Interpretation of the Holy Quran, Exegetical flows, "The sameness of the religion and politics" discourse, Post-revolution Iran

HomePage: https://jquran.um.ac.ir/	سال ۵۴ - شماره ۱ - شماره پیاپی ۱۰۸ - بهار و تابستان ۱۴۰۱، ص ۵۲ - ۳۳
شاپا الکترونیکی ۲۵۳۸-۴۱۹۸	شاپا چاپی ۲۰۰۸-۹۱۲۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۱۸	تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۰۸/۰۹
DOI: 10.22067/jquran.2021.72262.1172	نوع مقاله: پژوهشی

مطالعات تفسیری قرآن کریم در ایران معاصر؛ جریان‌ها و رویکردها

فروغ پارسا

دانشیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

Email: f.parsa@ihcs.ac.ir

چکیده

مطالعات تفسیری در ایران در بازه زمانی چهار دهه پس از تأسیس جمهوری اسلامی گسترش قابل ملاحظه‌ای داشته است. این جستار با تحلیل شرایط تاریخی و اجتماعی این دوران و گفتمان‌های موجود به جریان‌شناسی مطالعات تفسیری اهتمام داشته و در فضای فرهنگی ایران دو جریان تفسیری را شناسایی کرده که هر یک به نوبه خود طیف‌های مختلفی را در خود گنجانده‌اند. جریان تفسیری نخست، جریانی است مبتنی بر گفتمان این‌همانی دیانت و سیاست است که به مؤلفه‌های این گفتمان یعنی ضرورت دخالت روحانیت در سیاست، ولایت فقیه و جامعیت احکام قرآنی باور دارد و با توجه بدان‌ها به تفسیر قرآن اهتمام نموده است. جریان دوم، جریانی است که بدون لحاظ و سوگیری نسبت به گفتمان این‌همانی دیانت و سیاست و مؤلفه‌های آن به تفسیر قرآن مبادرت کرده است. چارچوب نظری این پژوهش نظریه هرمنوتیک دریافت (reception theory) است که به نقش مفسر و شرایط تاریخی و سیاسی وی در تفسیر متن اهمیت می‌دهد. در جریان تفسیری هم‌سو با گفتمان این‌همانی دیانت و سیاست، تفاسیری با رویکردهای فلسفی و عقل‌گرایانه، اجتماعی و نیز واعظانه تألیف شده‌اند. در جریان غیر هم‌سو، طیف‌های مختلف مفسران سنتی، سنتی نوگرا، قرآن‌بسنده، علمی‌نگر، اخلاقی، تربیتی و هرمنوتیکی مدرن گرد آمده‌اند.

کلیدواژه‌ها: تفسیر قرآن کریم، جریان‌های تفسیری، گفتمان این‌همانی دیانت و سیاست، ایران پس از انقلاب اسلامی

مقدمه

قرآن کریم به مثابه منشور ایمان و عمل همواره مورد توجه مسلمانان ایران بوده و تاریخ شاهد معتبری بر فعالیت‌های گسترده مفسران ایرانی در تفسیر و تبیین آموزه‌ها و آیات نورانی این کلام الهی بوده است. ^۱پروزی انقلاب اسلامی مردم ایران در ۱۳۵۷ش/ ۱۹۷۹م و پیدایی نظام جمهوری اسلامی ایران، عوامل مساعد بیشتری برای مساهمت دانشمندان ایرانی در امر تفسیر قرآن فراهم آورده است. در واقع در ۴ دهه پس از انقلاب اسلامی ایران علاوه بر افراد، سازمان‌ها و گروه‌های مختلفی متولی تألیف آثار تفسیری بوده‌اند. چنان که شمار آثار تفسیری و تک‌نگاری‌های قرآنی در این بازه زمانی به لحاظ کمی و کیفی رشد و گسترش قابل ملاحظه‌ای نسبت به کل سده‌های پیشین داشته و این همه ضرورت تحلیل و مطالعه همه-جانبه این آثار را فراهم کرده است.

در سنت تفسیری مسلمانان اگرچه بعضاً شرایط ویژه‌ای برای تفسیر و مفسر مطرح شده ولی ملاک و معیاری برای برتری هیچ یک مطرح نشده است (سیوطی، ترجمه الاتقان، ۲/ ۵۵۷-۵۶۸) در واقع در طی سده‌های متمادی تاریخ اسلام، تفاسیر مختلفی تألیف شده‌اند که بدون لحاظ صحت و بطلان آن تفاسیر و صرفاً با توجه به روش و گرایش آنها در مجموعه‌هایی طبقه‌بندی شده‌اند (ر.ک. به حسین علوی مهر، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری؛ علی‌اکبر بابایی، روش‌شناسی تفسیر قرآن؛ محمدحسین ذهبی، التفسیر و المفسرون؛ عمید زنجانی، مبانی و روشهای تفسیر قرآن؛ محمدهادی معرفت، تفسیر و مفسران). مطالعات تفسیری به طور عام و تفسیر متون مقدس به طور خاص از سده نوزدهم میلادی به این سو با دانش هرمنوتیک پیوند عمیقی پیدا کرده (احمدی، ساختار و تأویل متن، ۵۳۵) و به‌ویژه پس از پیدایی نظریه-های هرمنوتیک فلسفی، افق‌های جدیدی به‌سوی تأملات تفسیری و هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی فهم و تفسیر گشوده شده است. (واعظی، نظریه تفسیر و مسایل آن، ۴۶). در دهه‌های آخر سده بیستم با نظریه هرمنوتیک دریافت مواجه هستیم که ایده نسبتاً جدیدی در زمینه تحلیل آثار تفسیری و فهم متون مقدس مطرح نموده و بیش از همه بر نقش و جایگاه تاریخی، اجتماعی و فرهنگی مفسر در پیدایی تفسیرهای گوناگون از متون مقدس تأکید می‌نماید و با توجه بدان تفاسیر را تحلیل می‌نماید. این جستار در چارچوب نظریه دریافت و در بازه ۴ دهه اخیر پس از انقلاب اسلامی، مطالعات تفسیری در ایران را مورد تحلیل قرار داده و آثار تفسیری را جریان‌شناسی نموده است. بر اساس تتبع مؤلف، در بازه مورد پژوهش، گفتمان این همانی دیانت و سیاست در فضای فرهنگی ایران غالب گشته و این گفتمان تا حدود زیادی شرایط تاریخی اجتماعی فرهنگی را تبیین می‌نماید. در واقع دو جریان تفسیری در این دوران قابل تشخیص

۱. مهم‌ترین تفاسیر قرآن از سده‌های نخستین مربوط به مفسران ایرانی مانند محمد بن جریر طبری، فخررازی، زمخشری، بیضاوی و دیگران بوده است.

است. نخست، جریان تفسیری موافق گفتمان این همانی دیانت و سیاست و دیگر جریان تفسیری غیر موافق با گفتمان این همانی دیانت و سیاست. در هریک از دو جریان، آثار تفسیری با رویکردهای متفاوتی نوشته شده‌اند که این پژوهش بدان‌ها پرداخته است. چارچوب نظری این مطالعه، نظریه هرمنوتیک دریافت است و پژوهش زیر با روش کتابخانه‌ای و رویکرد تحلیلی تاریخی انجام شده است. نگارنده با تتبع در وبگاه‌های مختلف، پیشینه‌ای بر تحقیق خود نیافته است. در واقع این پژوهش به سراغ مطالعات و آثار تفسیری دوران پس از انقلاب رفته که پژوهشگران هنوز فرصت تحلیل و مطالعه آنها را پیدا نکرده‌اند. کتاب محمد اسعدی و همکاران با عنوان آسیب شناسی جریان‌های تفسیری، جریان‌های تفسیری را معرفی و آسیب شناسی کرده ولی از تفاسیر سده ۱۴ هجری فراتر نرفته و بر مطالعات تفسیری در ایران نیز متمرکز نشده است. احمد پاکتچی نیز کتابی با عنوان جریان‌های فهم قرآن کریم در ایران معاصر تألیف نموده که طبقه‌بندی خوبی از مفسران ارائه نموده ولی جریان‌شناسی تاریخی انجام نداده است. ضمن آن که پژوهش وی تفاسیر ۴ دهه اخیر را پوشش نداده است. در این میان صرفاً محمدعلی ایازی در سیر تطور تفاسیر شیعه تا حدود زیادی به مفسران معاصر اشاره کرده در عین حال که ایشان نیز جریان‌شناسی نکرده‌اند. با این حساب به نظر می‌رسد پژوهش حاضر به لحاظ تحلیلی که از اتم تفاسیر قرآنی ۴ دهه اخیر داشته کاملاً نوآورانه است.

۱- تعاریف و مفاهیم

۱-۱- تفسیر: تفسیر به معنای کشف، پرده‌برداری و روشن نمودن است ولی هر کشف و روشن‌گرایی تفسیر نیست بلکه تفسیر عبارت از کشف کلام الهی است. از سوی دیگر این کلام الهی صرفاً کتاب آسمانی مسلمانان یعنی قرآن است و شامل حدیث قدسی نیست. (علوی مهر، ۲۰)

۱-۲ - جریان تفسیری

جریان، مصدری عربی از ریشه جری یجری است که معنای حرکت منظم و دقیق در طول مکان و خلاف سکون و توقف از آن برداشت می‌شود. (مصطفوی تبریزی، التحقیق فی کلمات القرآن، ۷۶/۲)

جریان، در اصطلاح به امری که در حال شکل‌گیری است گفته می‌شود. در واقع به روند شکل‌گیری یک ایده و نظر و سیر تطور تاریخی آن با در نظر گرفتن فرازها و فرودها و آثار آن در اجتماع جریان گفته می‌شود. (رمضان شعبانی ساروئی، ۱۷) و نیز گفته شده؛ جریان، عنوانی اجتماعی است و حتماً باید دارای افراد متعدد باشد و یک نفر نمی‌تواند جریان را تشکیل بدهد. اگرچه جریان می‌تواند از سوی یک فرد بنیاد گذاشته شود و طرفداران و پیوندگان متعددی داشته باشد. جریان، از سوی دیگر باید دارای پشتوانه و مبانی

فکری مشخصی باشد و یک یا چند نفر به خصوص به عنوان نماینده فکری آن در جامعه شناخته شوند. (خسرو پناه، ۲۰)

بر این اساس؛ جریان تفسیری، عبارت است از طیف گسترده‌ای از مفسران قرآن کریم که مبانی فکری و اندیشگی نسبتاً یکسانی دارند و در گفتمان واحدی به امر فهم و تفسیر قرآن مبادرت کرده‌اند.

۱-۳- رویکرد تفسیری

اصطلاح رویکرد یا گرایش برگردان واژه اتجاء (approach) است و عبارت از شاخصه‌ها و ویژگی‌هایی است که موجب تمایز تفاسیر از یکدیگر می‌شود. رویکرد تفسیری همان افکار و عقاید یا تخصصی است که ذهن و روان مفسر در تعامل با اوضاع و مسائل عصر خود بدان‌ها تمایل دارد و در تفسیر از آنها استفاده می‌نماید. برای مثال مفسر اشعری مذهبی که به تفسیر آیات قرآن مطابق عقاید اشعری می‌پردازد اتجاء اشعری دارد و مفسری که در چارچوب عقاید معتزله به تفسیر می‌پردازد اتجاء تفسیری اش اعتزالی است؛ همچنین مفسری که اهتمامش به تفسیر از آیات الاحکام است دارای اتجاء فقهی و آن‌که گرایش به مسائل کلامی دارد دارای اتجاء کلامی است و مفسر علاقه‌مند به طرح مسایل اجتماعی و تحولات زمانه به سمت انواع تفسیر عصری گرایش می‌یابد. (ابراهیم شریف، ۲۷)

۴-۱- نظریه دریافت^۱

دانش هرمنوتیک که از فعل یونانی (Hermeneuein) به معنای «تفسیر کردن» گرفته شده، پیشینه دیرینی در تفسیر و توضیح متون مقدس داشته و به تدریج در تفسیر متون ادبی و حقوقی و هنری نیز کاربرد پیدا کرده است. (احمدی، «خرد هرمنوتیک»، ۱۰) این دانش به‌ویژه در دهه‌های آخر سده بیستم تحولات زیادی داشته و به‌ویژه نظریه هرمنوتیک فلسفی مارتین هایدگر (۱۸۸۹-۱۹۷۶م) و شاگردش هانس گئورگ گادامر (۱۹۰۰-۲۰۰۲م) که بر شخصیت مفسر و پیش فرض‌های ذهنی وی در امر فهم و دریافت تأکید داشتند، مورد توجه زیادی واقع شده است. (واعظی، ۱۴۸-۱۵۵).

نظریه دریافت، تازه‌ترین تحول هرمنوتیک و دانش تفسیر است که در آن بیش از توجه انحصاری به متن و مؤلف، نقش خواننده و دریافت او از متون بررسی می‌شود. این نظریه در واقع بازتاب هرمنوتیک فلسفی در حوزه نقد ادبی از طریق شاگردان گادامر، ولفگانگ ایزر (۱۹۲۶-۲۰۰۷م) و هانس روبرت جاس است که معتقدند باید منظر مخاطبان و خوانندگان متون را به رسمیت شناخت (برکت، ۵۴). در واقع از نظر ایشان معنا نتیجه تعامل متقابل خواننده و متن است. معنا یک تأثیر و معلول است که تجربه می‌شود و نه یک پیام که دریافت گردد. (واعظی، ۴۶-۴۷) هرمنوتیک دریافت، در مجموع بر نقش و

1. Reception theory

جایگاه اجتماعی و تاریخی و پیش فرض های ذهنی مفسران به مثابه خوانندگان متن مقدس بسیار تأکید دارد و بر آن است که ویژگی های مختلف مفسران در فرایند تفسیر متن قابل انفکاک از آنان نیست و چگونگی تفسیر آن ها از متون را عمیقاً تحت تأثیر قرار می دهد. (پارسا، ۵)

۲- گفتمان این همانی دیانت و سیاست؛ باز نمود شرایط تاریخی اجتماعی ایران پس از انقلاب اسلامی

انقلاب اسلامی مردم ایران در بهمن ماه ۱۳۵۷ شمسی در حالی بر رژیم شاهنشاهی پهلوی به پیروزی رسید که مردم رهبری امام خمینی (۱۳۶۸-۱۲۷۹) (ره) و ایده ها و دیدگاه های ایشان را با اکثریت قاطع مورد تأیید قرار دادند. استقلال، آزادی و جمهوری اسلامی مهم ترین و بنیادی ترین شعار و آرمان مردم بود که در طی انقلاب مورد تأکید قرار داشت. در واقع ایده محوری و مبنایی رهبر انقلاب در طی مبارزه ای که از سال ۱۳۴۲ شمسی شروع شده بود؛ مبنای قرار گرفتن آموزه های دینی در ارکان حکومت و سیاست و به یک معنا بحث ارتباط دیانت و سیاست بود که همواره در بیانیه ها و سخنرانی ایشان تکرار و تأکید می شد. ایده «این همانی دیانت و سیاست» در طول دوران انقلاب از سوی امام خمینی و شاگردان ایشان تبلیغ و به لحاظ نظری تبیین شد (بنگرید به ادامه مقاله). این نظریه در نهایت با پیروزی انقلاب و تشکیل جمهوری اسلامی ایران، با قوت و قدرت بیشتری از سوی امام خمینی مطرح و به مثابه گفتمان^۱ غالب در همه حوزه های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جامعه نهادینه گردید. تشکیل جمهوری اسلامی، اصول مختلف قانون اساسی بویژه مقدمه و اصول پنجم و پنجاه و هفتم و یکصد و نهم و یکصد و دهم آن و نیز پیدایی بنیادها و نهادهای سیاسی دینی همگی گواه غلبه این گفتمان هستند.

این همه نشانگر آن است که فضای سیاسی و اجتماعی و فرهنگی دهه های پس از انقلاب اسلامی ایران، کاملاً تحت تأثیر «گفتمان این همانی دیانت و سیاست» قرار گرفته است.

۲-۴- مؤلفه های گفتمان «این همانی دیانت و سیاست»

گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» در صدد القای این معناست که سیاست و تدبیر امور در همه زمینه های فرهنگی اقتصادی و اجتماعی کشور باید بر مبنای احکام اسلامی و قوانین دینی اجرا و اعمال

۱. واژه «گفتمان» به عنوان برابر نهاد واژه discourse، توسط داریوش آشوری بر ساخته شده است. از نظر فوکو گفتمان مجموعه گزاره هایی است که به زبان امکان می دهد در باره موضوعی خاص در لحظه تاریخی خاصی سخن بگوید یا دانش مربوط به آن موضوع را باز نمایی کند. در اینجا منظور از گفتمان؛ نظام پیشینی است که از راه واژگان و گفتارهای نهادینه شده بر ذهنیت افراد و حتی بر آگاهی یک دوران تاریخی اثر می گذارد و شیوه ادراک انسان از واقعیت را تعیین، مقید و محدود می سازد. (مریم قهرمانی، ترجمه و تحلیل انتقادی گفتمان: رویکرد نشانه شناختی، تهران، ۱۳۹۲ ش.)

گردد. از سوی دیگر معتقد است؛ آموزه‌های قرآنی و احکام دینی از چنان جامعیتی برخوردار است که برای همه مسائل جامعه پاسخ مناسب دارد. روی هم رفته، این گفتمان دارای مؤلفه‌های زیر است:

۱-۲- ضرورت دخالت روحانیت در سیاست

امام خمینی به مثابه مجتهد و فقیه شیعی (ستوده، ۲۰۰۳-۲۰۰۳؛ ۲۸/۱-۳۰) و در مواجهه با فعالیت شاهان پهلوی بر ضد نهاد روحانیت و مذهب، به این نتیجه رسید که آموزه‌های دینی و فقهی اسلام از آن جهت که در جهت صلاح جامعه و رفع فساد از آن است، دستوراتی سیاسی است. (امام خمینی، صحیفه امام، ۴۲۹/۱۳-۴۳۰؛ ۵۰۵/۹). از این روست که در مقابل دیدگاه برخی از فقها و مجتهدان هم عصر خود که دخالت در امور سیاسی را روا نمی‌دانستند (لک زایی، ۱۵۷-۱۵۹، فراتی، ۳۵-۳۷ و ۸۳-۸۵) بر سیاسی بودن آموزه‌های دینی و ضرورت دخالت عالمان دین در سیاست پافشاری نمود و جدایی سیاست از دین را مقوله‌ای استعماری و با هدف باز داشتن ملت‌های مسلمان از دخالت در سرنوشتشان مطرح نمود (امام خمینی، صحیفه امام، ۱۸۸/۵-۱۸۹ و ۲-۱/۴).

۲-۱-۲- ولایت فقیه

نظریه نیابت عامه فقها از امام زمان علیه السلام که به نظریه ولایت فقیه مشهور شده و به معنای جواز حکومت فقیهان در زمان غیبت امام زمان (ع) است، نخستین بار در اوائل قرن پنجم هجری در حوزه فقهی بغداد در رابطه با تعیین تکلیف زکات و خمس و چگونگی قضاوت میان شیعیان از سوی شیخ مفید (متوفی ۴۱۳ق) مطرح گردید. امام خمینی با تاسی و تأثیرپذیری از اندیشه‌های سیاسی فقه‌های پیشین (محقق حلی، ۱۵۲/۱؛ علامه حلی، ۲/۴۱۷؛ شهید اول، ۸۹؛ شهید ثانی، ۲۳۶/۱؛ بهبهانی، ۷۵۱؛ مرتضی انصاری، ۱۵۴؛ نجفی، ۳۹۵/۲۱-۳۹۷) بحث ضرورت ولایت فقیه را بار دیگر با قدرت بیشتری مطرح کرد. شرایط و حدود اختیارات ولی فقیه در کتابها و بیانات و سخنرانی‌های ایشان تبیین و در مفاد قانون اساسی گنجانده شد. (ر.ک. به: امام خمینی، کشف الاسرار، کتاب الرسائل «مبحث اجتهاد و تقلید»، تحریر الوسيله «مبحث امر به معروف و نهی از منکر» و کتاب البیع؛ «بحث ولایت فقیه»، صحیفه نور)

۳-۲- جامعیت آموزه‌های قرآنی در مدیریت سیاسی و اجتماعی

امام خمینی در آثار فقهی خود تأکید می‌کند که: «... اسلام برای تأسیس حکومت عادلانه به پا گردیده است که در آن قوانین مربوط به امور مالی، بیت المال، جزائیات، قضاء، حقوق، جهاد، دفاع و پیمان‌های میان دولت اسلامی و دولت‌های دیگر وجود دارد (امام خمینی، کتاب البیع، ۴۶۰/۲). همو در جای دیگر می‌گوید: «اسلام دین سیاست است با تمام شئون که سیاست دارد. این نکته برای هر کس [که] کمترین تدبیری در احکام حکومتی سیاسی، اجتماعی اقتصادی اسلام بکند آشکار می‌گردد (امام خمینی، تحریر

الوسیله، ۱/۲۳۴). امام خمینی معتقد بود شمار آموزه‌های اجتماعی، اقتصادی، حقوقی و سیاسی قرآن صد برابر بیش از امور عبادی آن است (امام خمینی، ولایت فقیه، ۱۵). بر این اساس می‌توان به این نتیجه رسید که امام خمینی آموزه‌های قرآنی را برای مدیریت و سیاست بر امور مختلف کشور، جامع و کامل می‌دانست.

۳- جریان‌شناسی و طبقه‌بندی مطالعات تفسیری

مطالعات تفسیری قرآن کریم که در قالب کتاب، مقاله و یا پایان‌نامه‌های دانشجویی پس از انقلاب اسلامی تألیف و منتشر شده‌اند؛ شمارگان بسیار بالایی دارد و حتی در مقایسه با کل آثار قرآنی مربوط به ۱۴ سده گذشته (ر.ک. به آقا بزرگ طهرانی، مدخل تفسیر) فزونی قابل ملاحظه‌ای داشته است. تحلیل و طبقه‌بندی این آثار احتمالاً به گونه‌های مختلفی قابل انجام است، ولی از منظر این جستار، لحاظ نمودن شرایط تاریخی و پیش فرض‌های ذهنی و فرهنگی مفسران مبنایی‌ترین و اصولی‌ترین نوع طبقه‌بندی این آثار است. در واقع در فضای تاریخی و فرهنگی ۴ دهه اخیر پس از انقلاب اسلامی ایران، گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» و مؤلفه‌های پیش گفته آن کاملاً غلبه پیدا کرده و هرگونه جریان‌شناسی و طبقه‌بندی باید با لحاظ این گفتمان صورت گیرد.

مطالعات تفسیری بر این اساس در دو جریان مشخص دسته‌بندی شده است. نخست، جریانی که مبتنی بر گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» و هم‌سو با آن به امر تفسیر و فهم قرآن مبادرت کرده است و دوم؛ جریانی که بدون لحاظ آن گفتمان و غیر هم‌سو با آن گفتمان و مؤلفه‌های آن قرآن را تفسیر نموده است. در هریک از دو جریان تفسیری، رویکردهای تفسیری متنوعی قابل مشاهده است (ر.ک. به: ادامه مقاله).

۳-۱- جریان تفسیری هم‌سو با «گفتمان این همانی دیانت و سیاست»

جریان تفسیری چنان که پیش از این در تعریف جریان بیان شد؛ حرکتی اجتماعی متشکل از افراد متعدد را سامان داده که به یک ایده، گفتمان و نظام اندیشگی مشخص اعتقاد دارند. این گفتمان مشخص؛ همانا گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» با مؤلفه‌های سه‌گانه آن است که پیش فرض‌های فهم و تفسیر مفسران را فراهم می‌آورد. در واقع این جریان متشکل از طیف گسترده‌ای از مفسران است که طبعاً در شمار کارگزاران نهادهای مختلف هستند و با رویکردهای مختلف آیات و آموزه‌های قرآن را بر اساس سیاست‌ها و دیدگاه‌های نظام سیاسی تفسیر و تبیین می‌نمایند. برخی از مهم‌ترین آثار تفسیری این جریان به قرار زیر است:

الف - تفسیر تسنیم با رویکرد عقل‌گرایانه

مجموعه چند جلدی **تفسیر تسنیم**، اثر عبدالله جوادی آملی (متولد ۱۳۱۲ شمسی) در شمار مهم‌ترین آثار این جریان است که با رویکردی عقل‌گرایانه به تفسیر پرداخته است. تفسیر آیات **قرآن در تسنیم** به روشنی و آشکارا در گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» سامان داده شده و اعتقاد به هر سه مؤلفه گفتمان، در باور و ذهنیت مفسر قابل مشاهده است. به اعتقاد استاد جوادی آملی؛ ایده جدایی دین از سیاست در شمار شبهات عصر حاضر در عرصه معرفت دینی است که حوزه دین را محدود به سامان دادن امر آخرت انسانها دانسته و امور حکومت و معیشت را از حوزه تشریح دینی خارج می‌داند و برای انبیا الهی جهت مداخله در امور غیر عبادی، اخلاقی و اخروی رسالتی قایل نیست. (جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ۲۳۹/۱). جوادی آملی، تاسی به سیره پیامبران در دخالت در امور سیاسی و اجرای احکام و قوانین **قرآن** را در هر زمان ضروری می‌داند. (همان، ۲۴۰) اعتقاد جوادی آملی به ولایت فقیه در تفسیر آیات مختلفی از قرآن تبیین شده؛ چنان‌که ذیل تفسیر یا ایها الذین آمنوا أطیعوا الله و أطیعوا الرسول و اولی الامر منکم... (نساء: ۵۹) می‌گوید: اولی الامر باید معصوم باشد و زمامداران کشور و علما و اهل حل و عقد نمی‌توانند در دایره عصمت باشند و صرفاً امامان معصوم واجب‌الاطاعه هستند. در زمان غیبت نیز اطاعت از خدا و رسول با پیروی از فقیه جامع‌الشرایط که از طرف امامان معصوم (علیهم‌السلام) نصب شده، حاصل می‌گردد. در واقع در زمان غیبت، فقیه جامع‌الشرایط که نیابت عام از حضرات معصومان (علیهم‌السلام) دارد، بر اساس فرمایش امام صادق (علیه‌السلام) که فرمودند: «من کان من الفقهاء صائناً لنفسه، حافظاً لدینه، مخالفاً علی هواه، مطیعاً لأمر مولاه، فللعوام أن یقلدوه» ولایت دارند (جوادی آملی، تسنیم، ۲۳۷/۱۹-۲۷۷). تأکید و استدلال بر ولایت فقیه، ذیل تفسیر آیه ۶ سوره احزاب (تسنیم، ج ۲۲، ۴۳۸-۴۳۹) و نیز آیه ۸۸ سوره هود (تسنیم، ۲۳۶/۳۹) و جاهای دیگر نیز بیان شده است. جوادی آملی، «ولایت فقیه» را از مهم‌ترین مسائل جامعه اسلامی و سنگ بنای نظام جمهوری اسلامی می‌داند و معتقد است که بر هر فرد مسلمان و انقلابی لازم است این اصل اساسی را خوب بشناسد و سپس بر مدار آن حرکت کند (جوادی آملی، ولایت فقیه: ولایت، فقاقت و عدالت، ۱۲۱). اعتقاد به جامعیت قرآن جهت مدیریت جامعه، مؤلفه سوم گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» است و جوادی آملی ذیل تفسیر برخی آیات بدان تأکید کرده است. با اعتقاد جوادی آملی، بر اساس وَتَزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ (نحل: ۸۹) آموزه‌های قرآنی جامعیت دارد و قرآن کریم تبیان (بیانگر) همه معارف ضروری و سودمند برای بشر و عهده‌دار بیان همه معارف و احکام هدایت‌گر، سعادت بخش و سیادت آفرین جوامع انسانی است. (جوادی آملی، تسنیم، ۳۵/۱) در واقع از نگاه جوادی آملی، عقل انسان به‌تنهایی قادر به شناخت

خوب و بد نیست و در همه امور نیاز به راهنمایی پیامبران دارد. (جوادی آملی، نسبت دین و دنیا، ۶۰) جوادی آملی معتقد است؛ کمال و جاودانگی اسلام اقتضا دارد که تمام نیازهای انسان را پاسخ گوید، زیرا دین به تمام امور زندگی انسان سرکشیده و در آن نظر داده است. به گونه ای که زندگی بدون دین، با بحران روحی و روانی رو به رو می شود. (جوادی آملی، تفسیر موضوعی قرآن کریم، ۱۷/۱۰۵-۱۰۷)

ب) معارف قرآن با رویکرد فلسفی کلامی

مجموعه معارف قرآن اثر محمدتقی مصباح یزدی (۱۳۹۹-۱۳۱۳) ذیل گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» و با رویکردی فلسفی کلامی، تفسیر آیات الهی را سامان داده است. این مجموعه در ده محور؛ خداشناسی، جهان‌شناسی، انسان‌شناسی، راه‌شناسی، راهنماشناسی، قرآن‌شناسی، اخلاق یا انسان‌سازی، برنامه‌های عبادی، احکام فردی و احکام اجتماعی به تفسیر موضوعی قرآن پرداخته است. در نظام اندیشگی مصباح یزدی به مثابه یک فیلسوف نوصدرایی، خداوند یگانه واجب‌الوجود عالم هستی، کمال مطلق و بی‌نیاز مطلق است که سایر موجودات هستی وابسته و نیازمند او هستند (مصباح یزدی، آموزش فلسفه، ۱/۳۹۱) حاکمیت و فرمانروایی مطلق، تنها متعلق به خداوند است و مشروعیت حکومت افراد نیز از جانب خداوند تعیین و اجازه داده می شود. (مصباح یزدی، آموزش عقاید، ص ۷۳) مصباح یزدی، خداوند را در رأس هرم نظام سیاسی قرار می دهد که براساس اندیشه امامت تبیین شده و رهبری و ولایت امت را در زمان حضور به معصوم علیه السلام (مصباح یزدی، نظریه سیاسی اسلام، ۱/۱۴۸-۱۵۰) و در زمان غیبت به کسی که از نظر علم و تقوی و مدیریت شبیه به معصوم است یعنی همان ولی فقیه، متعلق می داند (همان، ۲/۱۰۳-۱۰۴). در واقع با اعتقاد مصباح یزدی، خداوند پیامبر و امامان را به طور خاصی برای خلیفه الهی منصوب کرده و به ایشان ولایت تکوینی و تشریحی داده است. و در عصر غیبت نیز به فقهای جامع شرایط به گونه عام حق ولایت تشریحی داده است. (همان، ۲/۶۲-۶۱)

مصباح یزدی معتقد است جهان غرب برای سیطره بر عالم، بحث تفکیک دیانت از سیاست را مطرح کرده است تا به آن وسیله اوامر و نواهی الهی را از حیطه حقوق به معنای عام آن بیرون بکشد و هر کاری خواستند انجام دهند. (مصباح یزدی، حقوق و سیاست در قرآن، ص ۱۹) مصباح یزدی نیز به جامعیت احکام و قوانین قرآن برای اداره امور جامعه قایل است و می گوید؛ شریعت مقدس اسلام از سوی خداوند متعال برای همه مردم جهان در سراسر اعصار فرستاده شده و برای همه شئون فردی و اجتماعی انسان قوانین و مقررات دارد (همان، ۱۱۴) با اعتقاد مصباح یزدی، قرآن کریم نسخه شفابخش علم الهی برای سعادت و رستگاری بشر در دنیا و آخرت است که راه حل مشکلات فردی و اجتماعی را باید در آن جستجو کرد (مصباح یزدی، قرآن در آینه نهج البلاغه، ۳۹).

ج) تفسیر راهنما با رویکرد اجتماعی

مجموعه چند جلدی تفسیر راهنما که به همت اکبر هاشمی رفسنجانی (۱۳۱۳-۱۳۹۶) و گروه همکاران با رویکردی اجتماعی نوشته شده از مصادیق آثار تفسیری جریان موافق گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» است. هاشمی رفسنجانی به مثابه یکی از نظریه‌پردازان انقلاب اسلامی ایران و نزدیک‌ترین شاگرد امام خمینی (خسروشاهی، ۱۷-۳۶) معتقد است؛ ایده جدایی دین از سیاست برای جلوگیری از مبارزه مردم و خارج کردن نیرو و فعالیت روحانیان از عرصه انقلاب و به شکست کشاندن آن طرح شده است. (هاشمی رفسنجانی، بی تا، ۱۸-۲۸). ولایت فقیه نیز در شمار اموری است که هاشمی رفسنجانی در فاصله سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷ و پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران بدان پایبند بوده و درباره آن نظریه‌پردازی کرده و در تصویب قوانین مربوط بدان نقش محوری داشته است. (هاشمی رفسنجانی، خاطرات، مصاحبه آقای هاشمی با مجله سروش پیرامون استاد مطهری و جدایی دین از سیاست و گروه فرقان) هاشمی رفسنجانی، قرآن را جامع احکام سیاسی و مدیریتی در همه امور می‌داند و می‌گوید: کسانی که صحبت از جدایی دین از سیاست می‌کنند، یا از محتویات اسلام خیلی کم اطلاع دارند یا سیاست را نمی‌شناسند. (همان، مصاحبه آیت... هاشمی رفسنجانی با برنامه عصر ولایت شبکه دوم سیما با مسئله دین و سیاست، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۷۷، تفسیر راهنما، ۳۶۰/۹، ۷۱/۵)

د- تفسیر نور و رویکرد واعظانه

تفسیر نور از جمله تفاسیر جریان موافق گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» است که محسن قرآنی (متولد ۱۳۲۴) با رویکردی تبلیغی - واعظانه آن را سامان داده است. قرآنی معتقد است که دین از سیاست جدا نیست و در موارد بسیاری در تفسیرش به این مسئله اشاره می‌کند. چنان که ذیل تفسیر آیه ۳۳ سوره مائده می‌گوید: اجرای احکام و حدود الهی، در سایه‌ی برپایی نظام و حکومت اسلامی میسر است، پس دین از سیاست جدا نیست. (قرآنی، تفسیر نور، ۲/۲۸۵). ذیل آیه ۵۵ مائده نیز می‌گوید: یکی از پیام‌های آیه، این است که دین، از سیاست جدا نیست، بلکه سیاست و حکومت برای حفظ دین است. (همان، ۲۰۷/۶) بر روی هم قرآنی معتقد است که اسلام، دین سیاست است و نه تنها احکام فردی بلکه برای همه امور اجتماعی قانون و برنامه دارد (همان، ۲/۳۱۱). قرآنی در شمار طرفداران و مبلغان نظریه ولایت فقیه است و علاوه بر مصاحبه‌ها و سخنرانی‌های مختلف در تفسیر نور نیز ایده خود را تبیین کرده است. با اعتقاد قرآنی، ولایت فقیه در راستای ولایت امام معصوم است و در تایید آن روایات مختلفی از جمله مقبوله عمر بن حنظله از امام صادق علیه السلام بیان شده است (همان، ۲/۳۱۹). قرآنی، قرآن کریم را جامع‌ترین و کامل‌ترین کتاب آسمانی جهت هدایت، تربیت و رشد انسان‌ها می‌داند (همان، ۲/۴۵۲) که همه احکام

مورد نیاز جامعه در آن وجود دارد. (همان، ۴/۵۶۸).

۴- جریان تفسیری غیر همسو با «گفتمان این همانی دیانت و سیاست»

جریان تفسیری دیگری که در فضای ایران اسلامی در فاصله ۴ دهه پس از انقلاب قابل مشاهده است؛ ویژگی‌ها و شاخصه‌های مختلفی دارد. در واقع این جریان شامل جریانها و طیف‌های مختلف از مفسران و آثار تفسیری است که به گفتمان این همانی دیانت و سیاست باور ندارند و یا نسبت به برخی مؤلفه‌های آن کم‌اعتقاد و یا بی‌اعتقاد هستند. ولایت فقیه را البته باید مستثنی دانست زیرا در سنت آموزشی حوزه‌های شیعی تقریباً پذیرفته شده است و دانش‌آموختگان حوزه‌های علمیه به کلیت آن اعتقاد دارند. لکن این جریان به طور خاص به جامعیت آموزه‌های قرآنی جهت مدیریت امور سیاسی و اقتصادی و فرهنگی اعتقاد ندارد و از به‌کارگیری نظریه‌ها، اندیشه‌ها و روش‌های مدرن در مطالعات خود پروایی نداشته بلکه این نوع استفاده را ضروری و ضامن حیات و استمرار دین می‌داند. جریان تفسیری که در این جستار با عنوان جریان تفسیری غیر هم سو با گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» از آن نام برده می‌شود؛ بی‌تردید قابل تقسیم و طبقه‌بندی در جریان‌ها و گفتمان‌های مختلفی است که معرفی و شناسایی تفصیلی آنها در مجال این جستار نیست. این جریان شامل طیف‌های متنوع و گسترده‌ای است که افراد و مفسران به‌شدت سنتی و نیز مفسران نواندیش را در بر می‌گیرد. مطالعات تفسیری در این جریان نیز با رویکردهای مختلفی انجام شده که به دلیل گستردگی فقط به معرفی اجمالی اکتفا می‌گردد:

الف- تفاسیر سنتی

تفسیر و فهم قرآن کریم با روش و رویکردهای سنتی نزد مفسران ایرانی سابقه چند صد ساله دارد که در ۴ دهه گذشته نیز همچنان ادامه داشته است. در واقع در بازه زمانی سالهای پس از انقلاب، تفاسیر مختلفی با الگو قرار دادن برخی تفاسیر شیعی مثل مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن اثر فضل بن حسن طبرسی (متوفی ۵۴۸ق)، تفسیر صافی اثر ملا محسن فیض کاشانی (متوفی ۱۰۹۰ق) و نیز البرهان فی تفسیر القرآن اثر سید هاشم بحرانی (متوفی ۱۱۰۹ق) و با همان سبک و سیاق تألیف شده‌اند. روان جاوید اثر میرزا محمد ثقفی تهرانی (متوفی ۱۴۰۶ق/۱۳۶۳ش) مواهب الرحمان فی تفسیر القرآن اثر سید عبدالاعلی موسوی سبزواری (متوفی ۱۴۱۴ق/۱۳۷۲ش) الفرقان فی تفسیر القرآن اثر علی روحانی نجف آبادی (متوفی ۱۴۱۴ق/۱۳۷۳ش) انوار درخشان اثر سیدمحمد حسینی همدانی معروف به آقا نجفی (متوفی ۱۴۱۷ق/۱۳۷۵ش)، تفسیر آسان اثر محمدجواد نجفی خمینی (متوفی ۱۴۱۹ق/۱۳۷۷ش)، تفسیر جامع اثر سیدابراهیم بروجردی (د. ۱۳۸۴ش.) و مناہج البیان فی تفسیر القرآن اثر

محمدباقر ملکی میانجی (متوفای ۱۳۷۷ ش) در شمار این تفاسیر هستند. مفسران این طیف به گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» و مؤلفه های آن باور ندارند و صرفاً بر اساس دیدگاه‌های سنتی و تقریباً مساوق تفاسیر پیش گفته به تفسیر قرآن مبادرت نموده‌اند (ایازی، سیر تطور تفاسیر شیعه، سراسر).

ب- تفاسیر سنتی نوگرا (مفسران نواندیش سنتی)

طیف دیگری از این جریان تفسیری مربوط به مفسران نوگرا و یا نواندیش است که البته در روش‌های تفسیر سنتی هستند و به نظریه‌های تفسیری جدید اعتقادی ندارند اما در پارادایم سنت و درون سنت، به نقد روش‌ها و روندهای سنتی پرداخته و دیدگاه‌های تفسیری نوینی ارائه کرده‌اند. الفرقان اثر محمد صادقی تهرانی (۱۳۰۵-۱۳۹۰) و حسن یوسف اثر نعمت الله صالحی نجف آبادی (۱۳۰۲-۱۳۸۵) و تدبری در قرآن اثر محمدباقر بهبودی (۱۳۰۷-۱۳۹۳) در این طیف، طبقه‌بندی می‌شوند.

صادقی تهرانی در تفسیر سی جلدی «الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه» معتقد است باید صرفاً قرآن را با خود قرآن تفسیر نمود و سنت نیز در صورت تأیید از سوی قرآن مورد استفاده قرار می‌گیرد. صادقی تهرانی با همین ایده یعنی ضرورت اهمیت دادن به قرآن بسیاری از آموزه‌های رایج و مشهور دینی را نقد می‌کند. در واقع از نظر صادقی این آموزه‌ها بیشتر مبتنی بر منقولات حدیثی مجعول هستند و ضدیت‌های فراوانی با نصوص قرآن دارند. صادقی اگر چه در حوزه‌های علمی شیعی و نزد استادان نام‌آور زمان خود آموزش دیده لکن رویکردها و منابع آموزشی متداول سنتی را مورد نقد جدی قرار داده است (صادقی تهرانی، فقه گویا نقد و بررسی فقه سنتی، ۱۹، فواتی، ۳۹۱-۳۹۰). صادقی تهرانی به نظریه ولایت فقیه با خوانش رایج در نظام جمهوری اسلامی ایران موافق نبوده است و به ولایت فقیه شورایی اعتقاد داشته (ر.ک. به: صادقی تهرانی، حکومت صالحان) و احتمالاً بر این اساس در بسیاری موارد با تفسیرهای رایج مخالفت دارد.

تفسیر صادقی از احکام فقهی قرآن نیز با تفاسیر سنتی تمایزهای ویژه‌ای دارد چنان که در بحث پاکی بدن کفار و اهل کتاب (صادقی تهرانی، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه، ۱۳/۲۲-۱۷) و نیز درباره پاک بودن مسکرات و شراب (همان، ۲۰۸/۹-۲۰۹) و نیز وجوب زکات و خمس و مجازات سنگسار دیدگاه‌های متفاوتی از فتاوی مشهور دارد. صادقی بر خلاف بیشتر مفسران آیات مربوط به خلود در جهنم را به معنای بقای طولانی و نه جاودانه در آتش می‌داند. (همان، ۴۵/۳۰).

محمدباقر بهبودی نیز به ضرورت تفسیر قرآن با استفاده از آیات و فرازهای قرآن باور دارد و روش‌ها و رویکردهای سنتی را نقد کرده است. معانی القرآن (ترجمه و تفسیر قرآن)، تدبری در قرآن (در دو مجلد) و معارف قرآنی حاوی ۱۶ مقاله در موضوعات قرآنی، ادبی و فقهی در شمار مطالعات تفسیری بهبودی

است. بهبودی در «تدبری در قرآن» تلاش کرده فقط آیاتی را تفسیر نماید که نسبت بدان‌ها به دیدگاه ویژه و متفاوتی دست یافته است. بحث چگونگی گسترش نسل انسان بر روی زمین از نسل هابیل و قابیل یکی از مواردی است که بهبودی تفاسیر سنتی را نقد کرده و داستان آنان را مربوط به دوران بنی اسرائیل و نه ابتدای آفرینش می‌داند. (بهبودی، تدبری در قرآن، ۱/۲۷؛ همو، نگاهی به تاریخ انبیاء، ص ۱۵-۱۶؛ تدبری در قرآن، ۱/۲۸۷-۲۹۰). داستان آفرینش، معاد جسمانی و تفسیر برخی آیات فقهی مثل حدود حجاب زنان (بهبودی، معارف قرآنی، ۴۹۰-۵۰۲) از دیگر موارد اختلاف نظر بهبودی با قول مشهور است.

ج- تفاسیر با رویکرد قرآن‌بسندهی

دیدگاه‌های تفسیری ابوالفضل برقعی (۱۲۸۷-۱۳۷۰) و دیگر طرفداران ایشان مثل حیدرعلی قلمداران (۱۲۹۲-۱۳۶۸) و مصطفی حسینی طباطبایی (متولد ۱۳۱۴ش) طیف دیگری از جریان تفسیری غیر هم‌سو با گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» را تشکیل می‌دهد. بررسی آثار این سه نفر نشان می‌دهد که با رویکرد قرآن‌بسندهی به استنباط آموزه‌های دینی پرداخته‌اند.

قرآن‌بسندهی نوعی خوانش دینی است که معتقد است؛ قرآن برای هدایت بشر کافی است و به روایات در فهم قرآن و معرفت دینی نیازی نیست. در واقع از نگاه برقعی و طرفداران وی توجه به برخی روایات منجر به غلو در دین و خرافه‌گرایی گشته و با آموزه‌های اصیل قرآن تناقض دارد. (ر. ک. به روشن ضمیر، جریان شناسی قرآن‌بسندهی). باید دانست که گفتمان قرآن‌بسندهی از همان سده‌های نخستین هجری قمری هوادارانی داشته به‌ویژه خلیفه دوم بر همین اساس یعنی نگرانی از اهمیت کتاب دیگری غیر از قرآن، از نگارش و کتابت حدیث ممانعت کردند (ابن سعد، ۱۳۲۳، ۱۴۰/۵).

سید ابوالفضل برقعی در تابهی از قرآن و نیز قلمداران و طباطبایی در بیشتر آثارشان با معقول دانستن بیشتر احادیث و روایات، تلاش کرده‌اند قرآن را صرفاً با استفاده از نصوص قرآنی تفسیر نمایند و بسیاری از عقاید شیعی در باره امامت و ولایت و مباحث مربوط به وجوب خمس و امور دیگر را مورد نقد قرار می‌دادند. (تابه‌ی از قرآن، ابوالفضل برقعی، تهران، <https://aqeedah.com>، راه نجات از شر غلات، حیدرعلی قلمداران، وبگاه اجتهادات، <https://aqeedah.com>) به اعتقاد برخی از پژوهشگران، تابه‌ی از قرآن، نمونه‌ای از تفسیر همدلانه با اهل سنت است. (ایازی، سیر تطور تفاسیر شیعه، ۲۳۱)

د- تفاسیر علمی

کاربست روش‌های علمی مختلف در تفسیر قرآن طیف دیگری از تفاسیر این جریان تفسیری را به وجود آورده است. در واقع مفسران این جریان نسبت به گفتمان این همانی دیانت و سیاست لایشرط هستند یعنی بدون لحاظ مؤلفه‌های آن گفتمان در صدد هستند که با استفاده از علوم جدید مثل علوم تجربی

و جامعه‌شناسی و یا روش‌شناسی‌های رشته تاریخ و زبان‌شناسی و مطالعات ادبی به تفسیر قرآن بپردازند. آثاری که با این رویکرد تفسیری تألیف شده، شامل تک‌نگاری‌های تفسیری و تفاسیر کامل قرآن است. پایه‌های وحی اثر مهدی بازرگان (۱۲۸۶-۱۳۷۳)، نظم قرآن اثر عبدالعلی بازرگان (متولد ۱۳۲۲ ش)، قرآن و علوم طبیعت اثر مهدی گلشنی و اعجاز قرآن از نظر علوم امروزی اثر یدالله نیازمند (شیرازی)، ساختار هندسی سوره‌های قرآن: پیش‌درآمدی بر روش‌های نوین ترجمه و تفسیر قرآن کریم اثر محمد خامه‌گر و آثار متعدد دیگر در این طیف هستند. مهدی بازرگان اگرچه نخستین نخست‌وزیر ایران بعد از پیروزی انقلاب اسلامی بود لکن به گفتمان این همانی دیانت و سیاست و مؤلفه‌های آن باور نداشت و می‌گفت: همان‌گونه که دین نیامده درس آشنایی و باغبانی به ما بدهد، امور سیاسی و اجتماعی را نیز به خودمان واگذار کرده‌است (بازرگان، «آخرت و خدا»). عقل‌گرایی به مفهوم تأمل و اجتهاد در فهم و تفسیر آیات در سراسر تک‌نگاری‌های قرآنی بازرگان مشهود است. سیر تحول قرآن نمونه‌هایی از کارهای بازرگان است که با تلفیق روش‌های ریاضی و تاریخی، قرآن را مطالعه کرده‌است. در واقع، بازرگان با مشاهده‌ی تنوع و گوناگونی سوره‌های قرآن به لحاظ آهنگ و تعداد واژه‌ها و نیز محتوی و موضوع آیات، در صدد دستیابی به منطقی خاص این تنوع‌ها بوده است. (بازرگان، مجموعه آثار، ۱/ ۳۹-۴۳) بر این اساس با توجه به طول متوسط آیات و ملاحظه روند صعودی آنها نشان داده که طول متوسط تابع صعودی زمان است و به تدریج و با پیشروی اسلام افزایش یافته است. بازرگان با محاسبات ریاضی خود نشان داده که تعداد کلمات نازل شده بر پیامبر در هر سال، یکسان است و با تقریب در هر سال ۳۶۳۰ کلمه بوده که می‌توان آن را یکی از وجوه اعجاز قرآن دانست. (همان، ۱۶۲) قرآن‌پژوهان دیگری نیز با توجه به دانش‌های نوین و روش‌های آن به تفسیر قرآن پرداخته‌اند.

و - طیف تفاسیر اخلاقی و تربیتی قرآن کریم

طیفی از مفسران و قرآن‌پژوهان که به گفتمان این همانی دیانت و سیاست پایبند نیستند، در این بازه زمانی به تألیف تک‌نگاری‌ها و تفاسیر کاملی از قرآن مبادرت کرده‌اند که معارف و آموزه‌های اخلاقی و تربیتی قرآن را مورد توجه قرار داده‌اند. در واقع این طیف معتقدند محور کلی قرآن پیام‌های اخلاقی آن است و در هر آیه باید در صدد دریافت موعظه و پند اخلاقی قرآن بود. روح القرآن اثر محمد جواد مشکور (۱۳۷۴-۱۲۹۷) که بنیادهای اخلاقی قرآن از سوره فاتحه تا الناس را در برمی‌گیرد در شمار این طیف تفسیری است. تفسیر بیانی از قرآن اثر خانم زهرا روستا (متولد ۱۲۹۵) و نور ملکوت قرآن اثر سیدمحمدحسین حسینی طهرانی لاله زاری (۱۳۴۵ ق- ۱۴۱۶ ق) تفاسیر دیگری از این دست است که آیات اخلاقی را تفسیر کرده‌اند. (ایازی، ۲۳۶ و ۲۳۷) در واقع این قسم از تفاسیر بدون لحاظ دیدگاه‌ها و

مواضع سیاسی حاکم و غالب در جامعه صرفاً به تبیین آموزه‌های اخلاقی و تربیتی قرآن کریم مبادرت می‌نمایند.

ز- طیف مطالعات تفسیری با رویکرد هرمنوتیکی

مطالعات تفسیری مثل دیگر رشته‌های علمی از تحولات فلسفه علم متأثر است اگر چه در حوزه تفسیر کتاب‌های مقدس به دلیل سنتی بودن این دانش، تأثیر و تأثرات خیلی به کندی صورت می‌گیرد. نظریه‌های تفسیری هایدگر و شاگردش گادامر که به هرمنوتیک فلسفی مشهور است در بازه ۴ دهه اخیر مورد توجه برخی قرآن‌پژوهان قرار گرفته است. این نظریه تفسیری به عنصر مخاطب و مفسر اهمیت زیادی می‌دهد و بر آن است که شرایط تاریخی و پیش‌فرض‌های ذهنی و علایق مفسر در تفسیر کتاب مقدس تأثیر اجتناب‌ناپذیری دارد.

محمد مجتهد شبستری (متولد ۱۳۱۵) و عبدالکریم سروش (متولد ۱۳۲۴) در شمار افرادی هستند که اگرچه به تفسیر قرآن اهتمام نداشته‌اند لکن در صدد معرفی و تنقیح این نظریه تفسیری برآمده‌اند. واقع به جای تفسیر متن قرآن به تأملاتی در باب چیستی وحی و نسبت آن با فرهنگ عصر نزول و نیز ماهیت و چیستی فهم و سازوکار حصول فهم و تفسیر و نقش شرایط مفسر در آن پرداخته‌اند. شبستری و سروش به طور خاص به جامعیت آموزه‌های قرآن باور ندارند. شبستری معتقد است؛ نصوص مورد استناد در احکام فقهی «کتاب و سنت» در صدد پاسخ به پرسش‌های عصر ما نبودند و فقط به عصر نزول اختصاص دارد و نباید بر این باور بود که نصوص و متون دینی ما، در مورد هر آنچه در عصر کنونی در زندگی سیاسی و اجتماعی بشر مطرح است، پاسخ داده و می‌توان پاسخ آن را در متون دینی یافت. (مجتهد شبستری، هرمنوتیک کتاب و سنت، ۲۲۸-۲۳۰) همچنین وی بر آن است که بسیاری از تدابیر پیامبر (ص) که به سیاست‌ها و ولایت عامه مربوط می‌شوند مانند بیعت و شورا اموری زمان‌مند و مکان‌مند هستند و پیامبر (ص) در صدد تأسیس نظام ویژه‌ای نبوده و صرفاً به عرف عادلانه زمان خود عمل می‌کرده است (مجتهد شبستری، نقدی بر قرائت رسمی از دین، ۱۷۲-۱۸۳).

به اعتقاد سروش نیز، خدمات دین عبارت از مطبوع ساختن مجموع هستی، برانگیختن انسان‌ها در دستیابی به تجربه دینی، و معنابخشی به حیات آدمیان است. امور سیاسی (اجتماعی و اقتصادی) در ذات خود دینی نیستند و از دین نباید انتظار داشت احکام اجتماعی و نحوه کنترل تورم را بیان کند. (عبدالکریم سروش، «خدمات و حسنات دین»، ۱۲). شمار دیگری از قرآن‌پژوهان با کاربست برخی مؤلفه‌های نظریه تفسیری هرمنوتیک فلسفی و اهتمام به تاریخی بودن متن به تألیف تک‌نگاری‌های تفسیری درباره مفاهیم اجتماعی مدرن مثل آزادی بیان و عقیده، حقوق زنان، حقوق اقلیت‌ها، نوع حکومت و مردم‌سالاری دینی

پرداخته‌اند. نویسندگان این آثار عمدتاً با گفتمان این همانی دیانت و سیاست و به طور خاص جامعیت آموزه‌ها و احکام قرآن برای پاسخگویی به همه نیازهای انسان معاصر اعتقادی ندارند. می‌توان ملاحظه کرد که این رویکرد تفسیری پیش از این در آثار اندیشمندان جهان عرب مثل محمد ارکون (۱۹۲۸-۲۰۱۰م)، نصر حامد ابوزید (۱۹۴۳-۲۰۱۰م) و برخی دیگر مشاهده شده است.

نتیجه‌گیری

مطالعات تفسیری و آثار قرآنی به دلیل اهمیت آموزه‌های قرآن کریم در بازه زمانی پس از انقلاب اسلامی در ایران زمین در مقایسه با سده‌های پیشین گسترش و فزونی قابل ملاحظه‌ای داشته است. آثار تفسیری مربوط به ۴ دهه اخیر صرف نظر از روش و گرایش تفسیری براساس گفتمان‌های حاکم بر اندیشه و ذهنیت مفسران و نیز بر اساس جریان‌های مبتنی بر گفتمان‌های اندیشگی نیز قابل تحلیل و طبقه‌بندی هستند. در واقع با پیدایی و توسعه نظریه‌های هرمنوتیک فلسفی در سده بیستم که معرفت‌شناسی و هستی-شناسی فرایند فهم و چگونگی دریافت معنا از متون نوشتاری را مطرح نظر قرار داده، مفسران و شرایط تاریخی و اجتماعی آنها مورد توجه جدی قرار گرفته‌اند. نظریه دریافت که تازه‌ترین تحول هرمنوتیک و دانش تفسیر است، دریافت و فهم مفسر از متون را تابعی از شرایط تاریخی و اجتماعی و ذهنی مفسر می‌داند و بر این اساس تفاسیر مختلف را طبقه‌بندی می‌نماید.

نظریه سیاسی ارتباط دیانت و سیاست که از سوی رهبر فقید انقلاب حضرت امام خمینی رحمه الله علیه در آثار مختلفی تبیین شده بود و در سالهای مبارزه با نظام پهلوی از سوی طرفداران و شاگردان ایشان تبلیغ و ترویج می‌گردید، پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران به مثابه گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» تحول پیدا کرد. ضرورت دخالت روحانیت در سیاست، ولایت فقیه و جامعیت آموزه‌های قرآنی جهت مدیریت و حکومت بر جامعه، بر اساس تتبع در آثار امام خمینی (ره) مؤلفه‌های گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» هستند.

مطالعات تفسیری در بازه زمانی مورد پژوهش، در نسبت با گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» در دو جریان عمده قابل طبقه‌بندی هستند. مفسران جریان هم سو با گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» با اعتقاد بدان گفتمان و مؤلفه‌های سه گانه آن به تفسیر آیات الهی مبادرت نموده‌اند. در این جریان، آثار تفسیری با رویکردهای مختلف فلسفی، کلامی، اجتماعی و واعظانه تألیف شده‌اند.

جریان تفسیری دوم، جریانی است که بدون اعتقاد به گفتمان «این همانی دیانت و سیاست» و بدون

لحاظ مؤلفه های آن، در طیف ها و با رویکردهای مختلفی به تفسیر قرآن اهتمام نموده است. تفاسیر سنتی، تفاسیر سنتی نوگرا، تفاسیر علمی، تفاسیر با رویکرد قرآن بسندگی، تفاسیر اخلاقی و تربیتی و مطالعات تفسیری با رویکرد هرمنوتیکی در شمار تفاسیر و مفسران این جریان تفسیری هستند.

منابع

- آقا بزرگ طهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، مطبعه مجلس شورا، تهران، ۱۳۶۰.
- ابن سعد، محمدطبقات الکبیر، تصحیح ادوارد سخو، بی نا، لیدن، ۱۳۲۳ق.
- احمدی، بابک، ساختار و تأویل متن، نشر مرکز، تهران، ۱۳۹۰.
- _____، «خرد هرمنوتیک»، نشریه کلک، شماره ۳۹، خرداد ۱۳۷۲.
- انصاری، شیخ مرتضی المکاسب، مکتب علامه، قم، ۱۳۶۸.
- ایازی، سید محمدعلی، سیر تطور تفاسیر شیعه، دانشگاه آزاد اسلامی. واحد علوم و تحقیقات، تهران، ۱۳۸۵.
- بابایی، علی اکبر و دیگران، روش شناسی تفسیر قرآن، پژوهشکده‌ی حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تهران - قم، ۱۳۷۹.
- بازرگان، مهدی، مجموعه آثار (۱۲)، سیر تحول قرآن (۱)، شرکت سهامی انتشار با همکاری بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان، تهران، ۱۳۸۵.
- _____، آخرت و خدا، هدف بعثت انبیا، نشریه کیان، شماره ۲۸، صص ۴۶-۶۱، ۱۳۷۴.
- برکت، بهزاد، «کنش خواندن و انسان شناسی ادبیات: تصویری از اندیشه ولفگانگ آیزر»، نشریه جستارهای ادبی، ش ۱۸۴، بهار ۱۳۹۳.
- بهبهانی، محمد باقر بن محمد اکمل، حاشیه مجمع الفائدة و البرهان، در یک جلد، مؤسسة العلامة المجدد الوحید البهبهانی، قم - ایران، ۱۴۱۷ق.
- بهبودی، محمدباقر، «بازنگری تاریخ انبیا در قرآن»، نشریه پژوهش های قرآنی، شماره ۱۱-۱۲، صص ۲۸۴-۳۴۹، ۱۳۷۶.
- _____، تدبری در قرآن، انتشارات علم، تهران، ۱۳۹۵.
- پارسا، فروغ، «درآمدی بر کاربرست نظریه دریافت در تحلیل تاریخ تفسیر شیعه»، نشریه علمی مطالعات قرآن و فرهنگ اسلامی، شماره دوم، ص ۱-۲۳، ۱۳۹۶.
- جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، ج ۱، تحقیق علی اسلامی، نشر اسراء، قم، ۱۳۸۸.
- _____، تفسیر تسنیم، ج ۱۹، تحقیق سعید بندعلی و عباس رحیمیان، نشر اسراء، قم، ۱۳۸۹.
- _____، تفسیر تسنیم، ج ۲۲، تحقیق حسین شفیع و محمد فراهانی، نشر اسراء، قم، ۱۳۸۹.

- _____، *تفسیر تسنیم*، ج ۳۹، تحقیق محمد جواد دشتی و روح الله رزقی و احمد جمالی، نشر اسراء، قم، ۱۳۹۵.
- _____، *نسبت دین و دنیا*، نشر اسراء، قم، ۱۳۸۱.
- _____، *ولایت فقیه: ولایت، فقاہت و عدالت*، نشر اسراء، قم، ۱۳۹۵.
- حلّی، ابو منصور جلال الدین حسن یوسف، *نهایة الأحکام فی معرفة الاحکام*، اسماعیلیان، قم، ۱۴۱۰ ق.
- حلّی، نجم الدین جعفر بن حسن، *شرایع الاسلام*، مؤسسه اسماعیلیان، قم، ۱۴۰۸ ق.
- خسرو پناه، عبدالحسین، *جریان شناسی ضد فرهنگ*، دفتر نشر معارف مؤسسه فرهنگی حکمت نوین اسلامی، قم، ۱۳۹۶.
- خسروشاهی، سیدهادی، *درباره: آیت الله هاشمی رفسنجانی*، کلبه شروق، قم، ۱۳۹۶.
- خمینی، سید روح الله، *صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (س)* (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها)، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران، ۱۳۷۸.
- _____، *ولایت فقیه*، چاپ یازدهم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران، ۱۳۸۱.
- _____، *کتاب البیع*، ج ۲، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران، ۱۳۸۵.
- _____، *تحریر الوسیله*، مؤسسه مطبوعات دارالعلم، قم، بی تا.
- ذهبی، محمد حسین، *التفسیر و المفسرون*، دارالکتب الحدیثه، قاهره، ۱۹۶۱ م / ۱۳۸۱ ق.
- روشن ضمیر، محمد ابراهیم جریان شناسی قرآن بسندگی، انتشارات سخن، تهران، ۱۳۹۰.
- ستوده، امیر رضا، *پا به پای آفتاب*، نشر پنجره، تهران، ۱۳۷۵.
- سروش، عبدالکریم، «خدمات و حسنات دین»، *مجله کیان*، ش ۲۷، صص ۲-۱۶، ۱۳۷۴.
- سیوطی، عبدالرحمن، *ترجمه الاتقان*، مترجم: سید مهدی حائری قزوینی، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۳.
- ابراهیم شریف، محمد، *اتجاهات التجدید*، دارالتراث، قاهره، ۱۴۰۲ ق.
- شعبانی ساروئی، رمضان، *جریان شناسی سیاسی فرهنگی ایران*، نشر اعتدال، بی جا، ۱۳۹۰.
- شهید اول، محمد بن مکی، *اللمعة الدمشقیة فی فقه الإمامیة*، دار التراث - الدار الإسلامیة، بیروت، ۱۴۱۰ ق.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی، *الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (حاشیه - سلطان العلماء)*، ۲ جلد، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم.
- صادقی تهرانی، محمد، *فقه گویا نقد و بررسی فقه سنتی*، انتشارات امید فردا، بی جا، ۱۳۸۰.
- _____، *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه*، چاپ دوم، فرهنگ اسلامی، قم، ۱۴۰۶ ق.
- علوی مهر، حسین، *روش‌ها و گرایش‌های تفسیری*، انتشارات اسوه، قم، ۱۳۸۱.
- عمید زنجانی، عباسعلی، *مبانی و روش‌های تفسیر قرآن*، چاپ دوم، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۶۸.

- فرائی، عبدالوهاب روحانیت و تجدد، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ۱۳۹۳.
- قرائتی، محسن، تفسیر نور، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، تهران، ۱۳۸۸.
- قهرمانی، مریم، ترجمه و تحلیل انتقادی گفتمان: رویکرد نشانه‌شناختی، ناشر مؤلف، تهران، ۱۳۹۲.
- لک زایی، نجف، *تحولات سیاسی اجتماعی ایران معاصر*، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ۱۳۹۱.
- مجتهد شبستری، محمد، نقدی بر قرائت رسمی از دین، طرح نو، تهران، ۱۳۸۱.
- _____، هرمنوتیک کتاب و سنت، طرح نو، تهران، ۱۳۷۵.
- مرکز اسناد آیت الله هاشمی رفسنجانی، <https://rafsanjani.ir/>
- مصباح یزدی، محمد تقی، آموزش فلسفه، شرکت چاپ و نشر بین الملل وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۳.
- _____، نظریه سیاسی اسلام، به کوشش کریم سبحانی جلد ۱ و ۲، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ۱۳۹۱.
- _____، قرآن در نهج البلاغه، نگارش احمد محمدی، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ۱۳۸۰.
- _____، آموزش عقاید (دوره سه جلدی در یک مجلد)، شرکت چاپ و نشر بین الملل سازمان تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۸۴.
- _____، حقوق و سیاست در قرآن، نگارش شهید محمد شهبازی، چاپ اول، انتشارات مؤسسه آموزش و پژوهش امام خمینی (ره)، قم، ۱۳۷۷.
- مصطفوی تبریزی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن، چاپ اول، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۶۸.
- معرفت، محمد هادی تفسیر و مفسران، مؤسسه فرهنگی التمهید، قم، ۱۳۸۰.
- نجفی، شیخ محمدحسن، جواهر الکلام، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۳۶۲.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر، *تفسیر راهنما*، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۶.
- _____، *انقلاب یا بعثت جدید*، انتشارات یاسر، قم، بی تا.
- _____، خاطرات، مصاحبه آقای هاشمی با مجله سروش پیرامون استاد مطهری و جدایی دین از سیاست و گروه فرقان) مرکز اسناد آیت الله هاشمی رفسنجانی، <https://rafsanjani.ir/>
- _____، مصاحبه آیت ا... هاشمی رفسنجانی با برنامه عصر ولایت شبکه دوم سیما با مسئله دین و سیاست، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۷۷ ش.
- واعظی، احمد نظریه تفسیر و مسایل آن، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۹۲.